091(497.11)

*Слободан С. Јаковљевић**

Епархија жичка
Српске православне цркве

Фонд ретких богослужбених и рукописних књига из ризнице саборне цркве Вазнесења Господњег у Чачку

* slobodan.jakovljevic244@gmail.com

Апстракт: *Ризница саборног храма Вазнесења Господњег у Чачку на репрезентативан начин осликава разнородне аспекте црквеног и културног живота. Њен изванредно важан део чини збрика ретких богослужбених штампаних и рукописних књига, које су сведочанство литургијског трајања од времена османске власти до раздобља савремене српске државе. У сачуваном фонду издвајају се три рукописна четворојеванђеља из XVI века, као и служабник из 1554. године пореклом из венецијанске штампарије Вићенца Вуковића. Анализом свих аспеката овог богатог фонда, од палеографских и визуелних особености преко богослужбене функције и улоге ових књига у црквеном животу, биће понуђена целовита интерпретација непубликоване грађе из фонда саборне Вазнесењске цркве у Чачку као катедре жичких епископа.*

Кључне речи: *храм, Вазнесење Господње, ризница, четворојеванђеље, заставица*

Abstract: *The treasury of the Cathedral Church of the Ascension of Our Lord in Čačak depicts in a representative way various aspects of the ecclesiastical and cultural life. An extremely important part of it is a collection of rare liturgical printed books and manuscripts that are a testimony to the liturgical duration from the times of the Ottoman rule to the period of the modern Serbian state. In the preserved fund, there are three handwritten tetraevangelions from the 16th century that stand out, as well as a Service-Book from 1554, originating from a Venetian printing shop of Vicenzo Vuković. An analysis of all aspects of this rich fund, from its palaeographic and visual features through the liturgical function and the role of these books in the ecclesiastical life, will offer a comprehensive interpretation of the unpublished materials from the fund of the Cathedral Church of the Ascension of Our Lord in Čačak as the cathedra of the bishops of Žiča.*

Key words: *Church, Ascension of Our Lord, treasury, tetraevangelion, headpiece*

Историја храма Вазнесења Господњег у Чачку, некадашње Богородице Градачке, далеко је од довршене. Сведенију синтезу грађе везану за ову светињу урадили су Милош Тимотијевић и Делфина Рајић у књизи *Црква Светог Вазнесења Христовог у Чачку* (Чачак, 2011), као и вредни прегаоци пре њих; пре свих Милка Чанак-Медић (*Богородица Градачка*, Београд, 1992), Радивоје Бојовић (*Богородичина црква на Морави*, Чачак, 1992). Веома значајан допринос изучавању ове светиње дала је група аутора на научном скупу под називом „Богородица Градачка у историји српског народа“ (научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, Чачак 1993).

Библиотека храма Вазнесења Господњег у Чачку, у којој су чуване све старе књиге, мењала је локације у више наврата и често остајала без књижног фонда, што природним факторима, што небригом повереника. Најдрагоценије књиге које су сачуване и коришћене за овај рад потичу махом из XIX, али постоје

и оне из XVI и XVIII века. Као најзначајније књиге овог фонда, без икакве сумње, морамо издвојити три рукописна четворојеванђеља из XVI века, од којих се два чувају у Народном музеју у Чачку (НМЧ), а једно је још увек део ризнице цркве Вазнесења Господњег.

Неке од књига које ћемо поменути чувају се у ризници храма и немају никакав сигнатурни број, оне су уједно и највредније. Остале се чувају у библиотеци и њихови сигнатурни бројеви биће навођени у фуснотама. У анализи књижног фонда настојали смо да га, када је год то било могуће, контекстуализујемо и повежемо га са културном и политичком историјом града Чачка. Ваља напоменути да пратимо траг свих књига које се помињу у извештајима и литератури, од којих поједине више нису у власништву цркве. Значајно је такође књижни фонд сагледати упоредо са ризничким драгоценостима, повезујући њихове дародавце и заједничке механизме ктиторије.

ИСТОРИЈАТ КЊИЖНОГ ФОНДА ХРАМА ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ

У својој дугој и богатој историји манастир Богородицу Градачку, а потом и цркву Вазнесења Господњег, страдања нису заобишла. Свако разарање носило је са собом и пустошење ризнице. Како мало знамо о историји цркве из периода средњег века, исто тако мало знамо и о ризници. Једина сачувана драгоценост из средњег века, свакако, јесу два звона из 1454. године откривена у тзв. јами скривници 1875. године приликом копања темеља за зграду начелства. Са натписа на звонима закључено је да су дар градачког митрополита Никифора.[1] Први турски попис Чачка 1476. године помиње само имање манастира. Остатке тешко пострадале цркве искористио је Хајрудин-емин да на њима подигне џамију негде пре 1560. године. После Пожаревачког мира и пада северне Србије под власт Аустрије, џамија је уз скромне грађевинске интервенције претворена у цркву.[2] Након аустро-турског рата (1736–1739) Чачак поново долази под Турску власт, а црква наново бива претворена у џамију. Међутим, за време борби за ослобођење Чачка у Првом српском устанку храм је поново претворен у цркву, али је у њему до 1813. године одржано само неколико богослужења. После Другог српског устанка црква се поново освећује 6. септембра 1834. године.[3] Чачак се тих година као варош издигао у регионални и административни центар. Ту је уосталом одиграна и најзначајнија битка у Другом српском устанку, а постао је и град којим је управљао брат кнеза Милоша Обреновића, господар Јован. Млади трговачки и грађански сталеж је усрдно пожелео да опреми новоосвећену цркву, јер су њена обнова и повратак у статус православне богомоље били велики и значајан догађај за град и свакако јасан показатељ да су Турци отишли. По освећењу, ризница храма почела је полако да се пуни, па озбиљније податке о драгоценостима које су припадале чачанској цркви можемо пратити тек од 1834. године. Пре

[1] Више о звонима в. Новаковић 1875: 353–361; Радојковић 1993: 115–123.

[2] Бојовић 2014: 46.

[3] Рајић, Тимотијевић 2011: 34.

тог периода вредан је спомена попис цркава и утвари Епархије ваљевске који је урадио Андреј Јоакимовић, синђел митрополита ваљевског, у лето 1735. године, по благослову митрополита београдско-карловачког Викентија Јовановића (1731–1735).[4] У том попису монах Андреј описује чачанску цркву и шта се налази у њој. Тако помиње један „антимис без моштију“ потписан руком патријарха Арсенија Црнојевића (1674–1690), „Српско јеванђеље“ и „Литургију“ (служабник). Све утвари које даље пописује направљене су од материјала попут бакра и лима. Вредне пажње јесу и две рукописне књиге: јеванђеље и октоих.[5] Радивоје Бојовић бележи, позивајући се на документа архива цркве у Чачку, да је црква приликом освећења 6. септембра 1834. године имала само један златан крст и, вероватно, Чачанско четворојеванђеље.[6] У попису добротвора ризнице храма помиње се кнез Милош као дародавац архијерејског чиновника 1831. године.[7] Ваља напоменути да постоји податак да је цркви на дан освећења поклоњен служабник од дародавца Анта Кољевића, као и да је Јован Обреновић 1835. године приложио јеванђеље са посветом, а исте или 1839. године икону Скидање са крста.[8] Занимљив је и један проскинитарион штампан на грчком језику, а како стоји у запису, он је дар „аџи Љубице“, која књигу прилаже „за покој братучеда књаза Милоша“. Можемо са сигурношћу закључити да није у питању Љубица Обреновић, јер не постоје записи о томе да је кнегиња ишла на ходочашће. Кнез Милош је 1835. године приложио у Цариграду за Јерусалимску цркву 500 гроша.[9] Међутим, не постоји сведочанство о путовању Обреновића у Свету земљу.

Важно је напоменути да су и епископи и свештеници активно даривали цркву.[10] У *Књизи приложника чачанске цркве* наилазимо на податак да је епископ Никифор Максимовић (1831–1853) поклонио цркви 1840. године два минеја: за септембар и јануар.[11]

Од свештенства постоје записи да је Новко Марковић из Обеснице приложио 1842. године цркви један општи минеј.[12] Име свештеника Сретена Михаиловића (1854–1937)[13] врло често се налази у попису дародаваца. Тако је убележено да је даровао следеће ствари: велики метални крст са стопом, затим, часловац, псалтир, акатист Светој великомученици Варвари[14] и требник; такође и једну акцију у готову за набавку звона, затим два чирака на престолу „за покој мајке Станије“, једну „књигу за парастос“ и ручни требник.[15] Постоје записи да су дародавци биле и удове свештеника чачанских, а поклањале су цркви књиге и утвари својих мужева након њиховог упокојења.[16] Тако је Мара, удова протојереја Радомира Кречковића, цркви поклонила 1935. године писаћи сто од храстовине и 40 књига.[17] Аница, удова свештеника Живојина Алексића, приложила је 1938. године 226 књига.[18] Мара, удова Сретена Михаиловића, даривала је 1940. године „једно ђаконско одјејање од плавог броката“.[19]

Од породица приложника храма посебно су се истакли Кренови, Кривачићи и Маџаревићи, будући да њихова презимена најчешће налазимо у попису. Тако је Димитрије Маџаревић,

[4] О томе опширније в. Радосављевић 1997: 37–50; Радосављевић 1998; 9–34.

[5] Руварац 1905: 166–167.

[6] Бојовић 2014: 48.

[7] БЦЧ (Библиотека цркве чачанске) СРК (Старе ретке књиге) 112, *Књига приложника цркве чачанске* (пошто ова књига нема нумерисане странице, наводићемо редне бројеве приложника онако како је записано у књизи).

[8] Бојовић 2014: 48.

[9] Макуљевић 2006: 814.

[10] О улози епископа и свештеника као активних ктитора цркве в. Лазић 2006: 620–622.

[11] БЦЧ СРК 112, *Књига приложника цркве чачанске*, бр. 5.

[12] БЦЧ СРК 112, *Књига приложника цркве чачанске*, бр. 114.

[13] Прота Сретен Михаиловић је вероватно најугледнији свештеник који је службовао у чачанском крају. Био је свештеник Десетог таковског пешадијског пука, председник варошке читаонице, оснивач месног одбора Црвеног крста. Са искуством доброг организатора и јавног радника, послан је у Велес 1913. године као изасланик Светог архијерејског сабора да уреди цркве и манастире у новооослобођеним крајевима Био је такође члан изборних сабора за избор српског митрополита 1905. и првог српског патријарха 1920. године, в. Алексић 1933: 51–53; Бојовић 2004: 59–64.

[14] БЦЧ СРК 124.

[15] БЦЧ СРК 112, *Књига приложника цркве чачанске*, бр. 30, 31, 52, 67, 77, 120, 121, 106, 136, 153, 172.

[16] О аспектима женске ктиторије в. Даутовић 2020: 378–382.

[17] БЦЧ СРК 112, *Књига приложника цркве чачанске*, бр. 90.

[18] БЦЧ СРК 112, *Књига приложника цркве чачанске*, бр. 100.

[19] БЦЧ СРК 112, *Књига приложника цркве чачанске*, бр. 107.

председник окружног суда, приложио цркви 1840. године минеј за јун.[20] На првој страни је запис: „Ову књигу купи Димитрије Маџаревић за здравље своје и своје породице који живе у селу Слатина.“ Испод је наведен датум: 18. фебруара 1840. године. Иста породица је даривала и један србљак, штампан у време кнеза Михаила Обреновића.[21]

Име Илије Кривачића,[22] трговца из Чачка, уз Сретена Михаиловића, најчешће је у књизи задужбинара. Тако постоје записи да је најпре 1887. године цркви поклонио одежде; затим је платио осликавање фреске Светог Јована Крститеља „за покој души оца Јована“ 1895. године. Нешто касније, 1911. године, уписано је више дарова од овог трговца: велики златан крст са стопом, посни триод, цветни триод, ирмологија, „дарохранилница за причест“, апостол у сомоту.[23]

У листу знаменитих дародаваца храма Вазнесења Господњег свакако треба убројати и руског цар Николаја I Павловича (1825–1855). Јеванђеље из 1846. године је, на неки начин, његов прилог цркви чачанској.[24] Тај дар појашњава епископ Никифор Максимовић у запису на поменутој књизи, где пише да је цар Николај послао у Србију стотину оваквих јеванђеља, од којих је једно завршило у Чачку.

Још један знаменити руски дародавац храму у Чачку била је грофица Варвара Андријева. Наиме, када је Србија ступила у рат са Турском 1876. године, руски цар је послао један одред војске у помоћ. Са овим одредом дошла је и руска пољска или монтажна црква, коју је поменута грофица приложила војсци. Када је руска војска отишла на Јавор, црква је постављена поред храма Вазнесења са десне стране и у њој се служило. По завршетку рата спакована је и по захтеву власти послата у Београд. У захтеву је стајало да се са црквом пошаљу и пратеће црквене утвари. Међутим, утвари које су послате нису биле оригиналне, већ су, по попису, послате утвари из ризнице, а оне које су заиста припадале руској цркви остале су у Чачку. Међу њима је, до данас, остало сачувано четворојеванђеље, које се користи на службама, а које је, по свему судећи, било оковано златом,[25] док је оков данас у сребру. Такође од утвари ове цркве и данас се користи један сребрни путир.

Поменули смо да црквене ризнице страдају када је ратно стање, па је тако било и у Првом и у Другом светском рату. Из извештаја свештеника Сретена Михаиловића општинском суду Чачка налазимо попис шта је све однето за време окупације у Првом светском рату. Однета су новија звона, већина златних и сребрних утвари и вредних икона, док освајачи нису дирали књиге.[26]

Ново крвопролиће које је захватило Европу 1941. године стигло је и до Чачка. Црква је са народом преживљавала тешке дане. Ризница храма је у току нове окупације поново опустошена. По извештајима можемо видети шта је све отето и упропашћено за време рата. Збирна сума је 3.300.000,00 динара културне штете, не рачунајући отету стару црквену архиву, која је свакако непроцењива. Сама штета ризнице износила је 856.150,00 динара.[27]

[20] БЦЧ СБК 34.

[21] БЦЧ СБК 120.

[22] Сачуван је дневник поменутог трговца, где је у кратким цртама бележио знатније догађаје, в. Јаковљевић 1984.

[23] БЦЧ СРК 112, *Књига приложника цркве чачанске*, бр. 96, 35, 57, 58, 59, 60, 61.

[24] БЦЧ СРК 112, *Књига приложника цркве чачанске*, бр. 16.

[25] БЦЧ СРК 112, *Књига приложника цркве чачанске*, бр. 27.

[26] Бојовић 1992: 62.

[27] Бојовић 1992: 63–64.

Тешки дани чекали су цркву Вазнесења Господњег и након рата. Нова власт, ненаклоњена цркви, већ је 1946. године донела одлуке по којима је цркви одузето доста имања. Осим тога, однети су на прераду у фабрику „Литопапир“ добар део преостале црквене архиве и старих књига.[28] Осипање црквене ризнице завршено је 31. августа 1995. године, када је тадашњи старешина Љубиша Анђелић реверсом „позајмио за сталну поставку“ НМЧ десет вредних предмета из ризнице, међу којима су два рукописна четворојеванђеља: Чачанско четворојеванђеље из 1564. године и четворојеванђеље с краја XVI века.[29]

ОПИС НАЈВРЕДНИЈИХ КЊИГА КЊИЖНОГ ФОНДА ЦРКВЕ ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ

Књиге ћемо представити хронолошки редом. Може се приметити да, иако смо споменули значајан број дародаваца и приметан број књига, много мање их је сачувано из већ помињаних разлога. Такође наглашавамо да се већина књига које дајемо у попису чува у ризници храма. За књиге које се чувају у НМЧ биће посебно наглашено у напоменама, а реч је о двама рукописним јеванђељима и једном служабнику.

Већина збирке је до сада непубликована. Нарочито је занимљиво да се рукописним јеванђељем из XVI века, које се и данас чува у храму, готово нико није бавио, нити је ова књига обрађена у посебној студији.

Књиге које неће бити наведене у попису, а постоје у ризници храма представљају штампана издања руске редакције: Страсна јеванђеља (1763), Књига општих служби (1796), Јеванђеља (1798), Канони (1843), Четворојеванђеље (1900), Јеванђеље (1903). Поред наведених сачувани су и Ирмологион (1837) српске редакције и Мирослављево јеванђеље (1897), издање Његовог величанства Александра Обреновића (1876–1903).

Најзначајнија рукописна књига ризнице храма Вазнесења Господњег јесте тзв. Чачанско четворојеванђеље (сл. 1).[30] Преписао га је поп Вук из Никољ-Пазара 1554. године.[31] Повез се састоји од дрвене корице пресвучене бордо плишом. На предњој корици је у месингу урађена рељефна представа Христовог васкрсења у медаљону. Ова представа је окружена стилизованим цветним орнаментом и садржи четири јеванђелиста са симболима у угловима.[32] На задњој корици налази се медаљон од лима са изрезаним крстом. Метални оков потиче вероватно с краја XVIII века и украјинског је порекла.[33]

Јеванђеља су врло рано почела да се користе у богослужењу, јер постоје извештаји да су од VI века у употреби верзије кратког изабраног јеванђеља за читања. Јеванђеља пуног апракоса се у византијској традицији користе од X века, а код православних Словена од XII века. Четворојеванђеља су временом истиснула употребу изабраних јеванђеља увођењем правила Јерусалимског типика у XIV веку.[34] Уопште говорећи, почевши од Мирослављевог јеванђеља, постоји богата традиција умно-

[28] Усмено сведочанство пензионисаног чачанског свештеника Јована Лукића.

[29] АЦЧ, *Реверс*, 1995, грађа.

[30] Рукопис се чува у НМЧ. Четворојеванђеље је српске редакције, исписано полууставним писмом 1554. године на папиру на 323 листа. Рукопис је димензија 17 x 13 cm, в. Кречковић 1924: 575; Бојовић 1992: 31; Максимовић 1993: 204; Бојовић 2014, 49.

[31] Више о овом скрипторијуму в. Пејић 2014: 41–46, 119–135.

[32] Бојовић 1992: 31; Бојовић 2014, 49.

[33] Максимовић 1992: 201–208.

[34] Суботин Голубовић 2016: 92–93.

1. Чачанско четворојеванђеље 1554, заставица на почетку Јеванђеља по Марку, л. 99а

1. 1554 tetraevangelion from Čačak, the headpiece at the beginning of the Gospel of Mark, l. 99a

жавања и преписивања четворојеванђеља, што само сведочи о редовном и развијеном богослужењу код Срба. Ваља истаћи и чињеницу да је стара српска књижевност сачувана првенствено као рукописно наслеђе. Иако су се најстарије српске штампане књиге појавиле деведесетих година XV века, печатање је готово до XVIII века било тек спорадично, а продукција рукописних књига у XVI веку је, и поред постојања штампарија, била значајна.[35]

[35] Давидовић 2016: 49–68.

Заставице у Чачанском четворојеванђељу се налазе на л. 7а, 99а, 154а, 244а, а виђете на л. 1а, 96а, 153а. Прва заставица је правоугаоног облика, са класичним биљним преплетима, који се на крајевима завршавају лозицом, док се десни доњи завршетак наставља у вертикални флорални стубић. Заставицу наткриљују изданци вреже, повијене ка средишту. Следећа заставица, на л. 99а, минуциозно је уметнички изведена. У

оивиченом квадрату златне боје, у црвеној, златној и плавој боји изведен је изузетан орнаментални преплет, који у самој средини садржи крст, из кога се гранају лозице у најразноврснијем облику, а у средини крста су слова **М** и **Р**, која означавају јеванђелиста Марка.[36] Заставица на л. 154а састоји се од четири круга, међусобно спојена богатом биљном орнаментиком, чија је унутрашњост обојена црвеном, златном и плавом бојом и чији се доњи бочни крајеви завршавају флоралним стубићем.[37] Изнад заставице су флорални изданци, повијени ка средишту. Последња, на л. 244а, има изглед уске положене заставице, облика издуженог правоугаоника, који наткриљују изданци вреже, повијене ка средишту, означеном једним кратким вертикалним преплетом. Заставица је у хоризонталној алтернацији испуњена плавом, црвеном и златном бојом. Виньете су знатно скромније од заставица и састоје се од испреплетаних биљних елемената, који се на крајевима завршавају врежом.[38] Иницијал **В** на л. 244а најбогатији је у књизи и прати испреплетане флоралне елементе виньета и заставица.

Илуминација попа Вука има своје корене у старијој српској минијатури. Заглавље са три повезана круга и са уписаним плетеним чворовима јавља се у српској минијатури већ у другој половини XIII века у Богдановом јеванђељу (ХАЗУ IIIц 20). У XV и XVI веку јављају се као доминантни украси.[39] Квадратна заглавља са расијално уписаним преплетима у српској минијатури јављају се у XIV веку, рецимо, у Минхенском псалтиру, док наставак те традиције можемо пратити у рукописима Владислава Граматика, који је синоним за квадратна заглавља у XVвеку.[40] Њихова широка примена у XVI веку заправо је враћање старијим узорима. Склоност ка преплету ове врсте имале је своје одразе у дрвеним скулптурама обрађеним дуборезом, на предметима од метала и штампаним књигама.[41] Велику сличност, а понегде и идентичност, у орнаментици можемо видети између Чачанског четворојеванђеља и Ивићевог четворојеванђеља из 1570. године. Тако су заглавља на л. 154а и 244а веома слична, а у иницијалима преплетених трака идентична Ивићевим заглављима (л. 1а и 271б).[42] У суштини, ово јеванђеље се уклапа у доминантну геометријску орнаментику XVI века. У том смислу, она је свакако оригинална и одудара од минијатуре пореклом са западних дворова, која се у истом периоду претвара у мале живе слике дворске свакодневице, а орнаментика садржи сликовит и жив приказ биљног света Европе. С друге стране, руско минијатурно сликарство је изнедрило богату орнаментику засновану на животињском свету. Заставице геометријског типа са круговима и дијагоналама настале су у српским и бугарским скриторијумима.[43] Вредност ове књиге се свакако може сагледати у минуциозно изведеним и успелим минијатурама. С друге стране, њена вечна вредност је садржана у богослужбеној употреби, пре свега, у литургијској. Иако има своје узоре у ранијој орнаментици XIV века, Чачанско четворојеванђеље је очигледно утицало на касније радове и не садржи утицаје Никољ-Пазара, јер поп Цветко, скриптор и илуминатор из

[36] Максимовић 1992: 205.
[37] Максимовић 1992: 205.
[38] Максимовић 1992: 205.
[39] Максимовић 1983: 32.
[40] Максимовић 1983: 67–74.
[41] Максимовић 1972: 181–190.
[42] Ранковић 1965: 105–115.
[43] Максимовић 1992: 207–208.

истог центра, другачије изводи орнаментику и припада другом току, док Вук највероватније припада овчарско-кабларским манастирима, јер са илуминатором Ивићевог рукописа има много заједничког.[44]

На крају наглашавамо да постоји један обиман запис на последњој страни, који нас упознаје са тим да је рукопис исписао поменути „*дијак Вук от места Николь Пазара* … троудом и оусредијем попа Міе оу Самаилах близь рэке Мораве в подкрилиіе гори Елицэ въ дни люте и прискрьбне … и то лэто бы кіропасха … изь три бо изводе писах.“ Такође на самом почетку књиге проналазимо из 1933. године запис, који је налепљен на унутрашњу страну повеза: „Јеванђеље поново повезано месеца фебруара 1887. године. Јеванђеље поново прекоричено и повезано са новим сомотом у месецу мају 1933. године од књиговесца Витомира Баралића из Мрчајеваца.“ У наставку је запис о околностима смрти и сахране епископа жичког Јефрема Бојовића (1920–1933), исписан руком пароха чачанског Милована Милутиновића, који се потписао као „церемонијалмајстор сахране“. Овакав потпис указује на то да су владичанске сахране брижљиво организовани церемонијали – ефемерни спектакли, као и да се надовезују и доцније на познате примере из XVIII века, те да српска црква обраћа нарочиту пажњу на те догађаје. Такође овај запис показује да имамо једног познатог мајстора фунералног церемонијала. Феномен ефемерног спектакла има корене још у српском средњем веку, а најсвечаније бива упражњаван у Карловачкој митрополији.[45]

Следећа по важности књига која завређује пажњу и чини део ризнице цркве Вазнесења Господњег јесте четворојеванђеље с краја XVI века.[46] Датирање рукописа на основу воденог знака љиљана у кругу са петокраком звездом изнад круга указује на то да је рукопис завршен у последњој декади XVI века. Повез је сачињен од дрвених корица пресвучених смеђом кожом. На предњој корици налази се утиснут крст са постољем, који је уоквирен трима концентричним правоугаоницима, са четири цветне гране. Задња корица скоро у потпуности прати решење предње, осим што је, уместо крста, додата још једна цветна грана (сл. 2).[47] За време туркократије у илуминацији српских рукописа није створен посебан стил. Одани традицији, илуминатори књига XVI и XVII века претежно су изводили заставице у духу геометријско-биљног стила рукописа насталих у временима државне самосталности. У орнаментици су преовладавали преплети кругова, ромбова, лукова и дијагонала, чворови и плетенице, као и биљни мотиви – таласасте гранчице, у чијим су волутама цветови и листови или врежа, која се грана, полазећи из вазе или стилизоване људске главе, насликане у средишту орнаменталног поља. Заставице су претежно сведене на обојене цртеже, углавном колорисане плавом, жутом, зеленом, црвеном, мрком и, нешто ређе, златном бојом.[48] У такав опис уклапа се и ово четворојеванђеље, чије су заставице изведене у класичном стилу XVI и XVII века. Заставице се налазе на л. 4а, 72а, 115а, 187а. Сва четири јеванђеља започињу орнаменталном заставицом, једним редом декоративних слова и препле-

[44] Максимовић 1992: 206.

[45] Тимотијевић 1989: 341–366.

[46] Књига се чува у НМЧ. Рукопис српске редакције је исписан полууставним писмом на папиру на 253 листа. Димензије рукописа су 30,3 x 21,5 cm, в. Дилпарић 1987: 80.

[47] Дилпарић 1987: 79–80.

[48] Ракић 2014: 91–92.

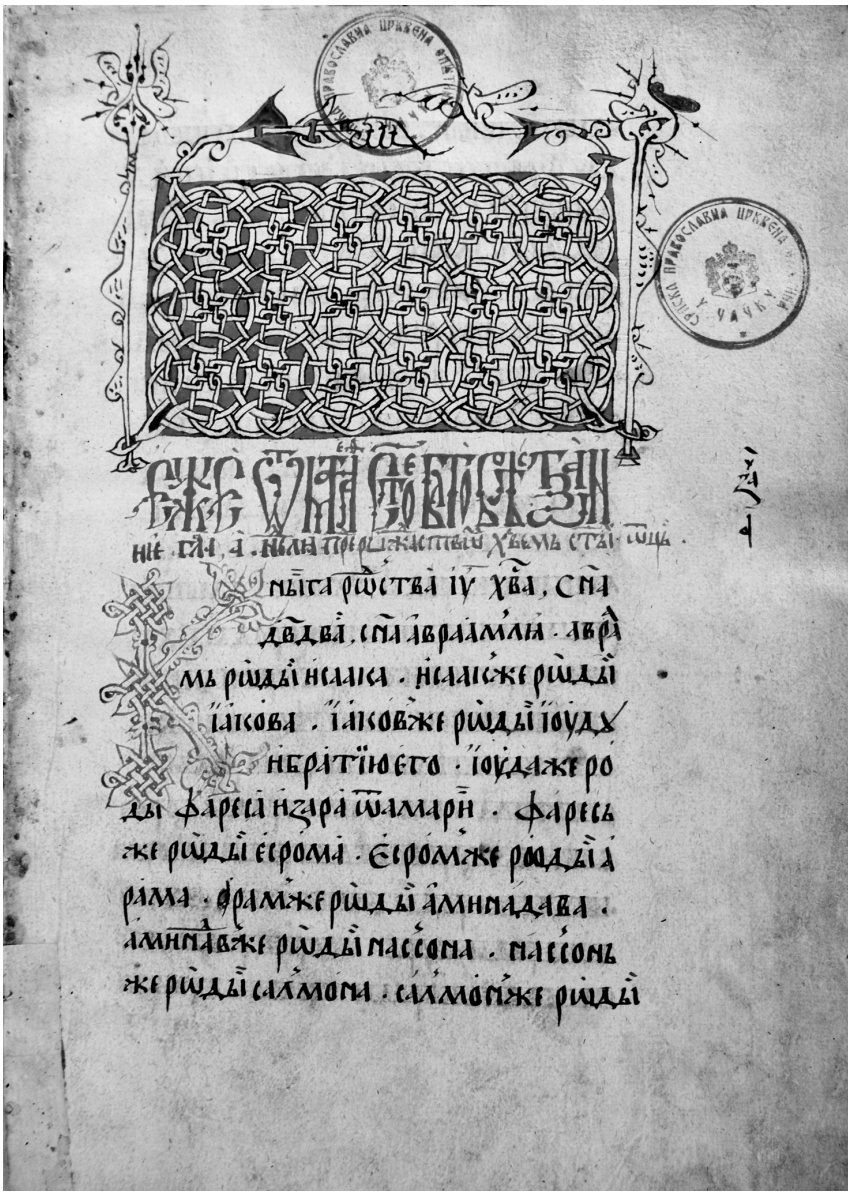

2. Четворојеванђеље манастира Свете Тројице код Пљеваља, крај XVI века, заставица на почетку Јеванђеља по Матеју, л. 4а

2. Tetraevangelion from the Monastery of the Holy Trinity near Pljevlja, end of the 16th century, the headpiece at the beginning of the Gospel of Matthew, l. 4a

теним иницијалом. У Јеванђељу по Матеју заставица је реализована уобичајеном траком, сплетеном у комбинацију кругова и квадрата, који чине правоугаоно поље заставице, издужене по хоризонтали. Уз бочне ивице можемо видети стубиће, који се протежу са расцветалим врховима, а са горњих углова, повијени према средини, полазе изданци лозице.[49] Ова заставица у самом преплету (не и облику читаве представе) наликује заставици из рукописа апостол апракоса из XV века.[50] На почетку Јеванђеља по Марку налази се уска положена заставица, облика издуженог правоугаоника, који наткриљују изданци лозице. У Јеванђељу по Луки заставица је сиромашнија, у облику хоризонтално постављених правоугаоника. Из њених лукова избијају флорално орнаментисани продужеци. Последња заставица је полукружног облика и састоји се из крстастих вишеструко преплетених осмица. Такође се и крајеви завршавају стилизованим биљним мотивима. Што се тиче иницијала, најбогатији је иницијал **К** на почетку текста Јеванђеља по Матеју. Архаизми у

[49] Дилпарић 1987: 80–81.

[50] Апостол апракос, прва половина XV века, л. 2а, Берлин, Државна библиотека, Ms Slav, f 28, Максимовић 1993, илустација бр. 157.

рукопису указују на то да се преписивач држи знатно старијег узора. Четворојеванђеље садржи елементе језика источне Херцеговине, а вероватно је место његовог настанка манастир Свете Тројице у Пљевљима.[51] Вредност овог рукописа сагледавамо у чињеници да, када се штампа афирмисала као техника, преписивач задовољава потребу за једном веома важном литургијском књигом, обављајући тежак посао.

Постоји један запис на л. 3а: „Ово Јев(ан)гелие приставлено на престол консисторије ужичке у Чачку пребивајуће, од кир Прокопија јером(онаха) Св(ето) Троицког монастира кои јест у Херцеговини. Лета Христова 1839, месеца јануариа.“ Јеванђеље је иначе део дарова које је чачанској цркви у два наврата даривало братство манастира Свете Тројице у Пљевљима.[52] Генералу Јовану Обреновићу је у марту 1838. године уручено пет црквених књига, које су биле поклон игумана Прокопија из манастира Свете Тројице. У овом чину поклањања рукописа треба видети тежњу монаха из Пљеваља да бар на неки начин буду присутни у новооослобођеној Србији.[53]

Две књиге из фонда храма Вазнесења Господњег потичу из села Штиткова, тачније манастира Благовештења, који је саграђен 1655. године ктиторством светог патријарха Гаврила I Рајића (1648–1655). Патријарх Гаврило је био родом из поменутог села.[54] Књиге које су завршиле у Чачку, биле су још једно рукописно четворојеванђеље из XVI века и штампани октоих из XVIII века. У фонд цркве Вазнесења Господњег ове књиге су доспеле у време епископа жичког Јоаникија Нешковића (1854–1873). Поменути епископ је прикупљао и слао Српском ученом друштву у Београду рукописне и старе штампане књиге како би их сачувао од пропадања.[55]

Напомињемо да ово четворојеванђеље није до сада обрађивано у посебној студији (сл. 3). Повез четворојеванђеља[56] састоји се од дрвених корица пресвучених смеђом кожом, у коју су утиснути орнаменти. На предњој корици, у средини, утиснут је медаљон са мотивима Христовог распећа, окружен цветним орнаментом и са четири јеванђелиста са симболима у угловима.[57] На полеђини корице у средини се налази стилизовани флорални орнамент. Заставице се налазе на л. 22а, л. 98а, л. 149а, л. 229а, док су виђете на л. 2а, л. 20а. Прва заставица се састоји од уплетених полукругова, који формирају осмице, које су у вертикалној алтернацији испуњене црвеном, зеленом и жутом бојом. Заставица се и у левој и десној маргини завршава стилизованим флоралним орнаментом, који се полукружно протеже изнад заставице, формирајући на средини биљни преплет крстастог облика. Следећа је реализована уобичајеном траком сплетеном у комбинацију кругова и ромбова, у којима су испреплетани крстови, који све скупа чине правоугаоно поље заставице, издужене по хоризонтали. Уз бочне ивице можемо видети стубиће, који се протежу са расцветалим врховима, а са горњих углова полазе изданци лозице. Изнад је испреплетен флорални орнамент, који се врхуни крстом. Заставица на л. 149а слична је овој, само што су преплети у облику ромба са заобљеним ивицама, у којима је уписан тзв.

[51] Детаљније в. Дилпарић 1987: 86.

[52] За податке о манастиру и ризници в. Петковић 2008.

[53] Дилпарић 1987: 79–88; Бојовић 1992: 31–33; Бојовић 2014: 49.

[54] Вуковић 1996: 98–100.

[55] Бојовић 2014, 50.

[56] Четворојеванђеље је српске редакције, исписано полууставним писмом на папиру на 287 листова. Димензије рукописа су 28 x 19,8 cm.

[57] Бојовић 1992: 33; Бојовић 2014: 50.

3. Четворојеванђеље XVI века. Заставица на почетку Јеванђеља по Јовану, л. 229а

3. 16th-century tetraevangelion. The headpiece at the beginning of the Gospel of John, l. 229a

Андрејев крст и мастило је у више боја. Смењују се светла и тамна зелена са бордо бојом. Последња заставица се састоји од три круга правилног облика, која се међусобно пресецају и у себи имају још два мања уписана. Бочне ивице се завршавају биљним орнаментима. Кругове пресеца облик Андрејевог крста. Изнад, идентично заставици на л. 149а, налази се испреплетен биљни орнамент, који се у средини завршава крстом. Вињете су знатно скромније од заставица и састоје се од испреплетаних биљних елемената. Мора се истаћи и да нисмо нашли никакве сличне узоре у ликовној опреми овог рукописа, иако боје и орнаментика прате узоре и већ помињане одлике XVI и XVII века. Четворојеванђеље садржи на последњем листу један запис, који је јако тешко растумачити: „Сију књигу свјатоје евангелие купи из .... (даље нечитко)и приложиша у цркву светому Николи на службу онога и прости.“

Друга књига из Штиткова, како смо и напоменули, јесте октоих из средине XVIII века.[58] Повезан је у дрвене корице пресвучене црвенкастосмеђом кожом. Обе корице су идентич-

[58] Октоих је руске редакције, одштампан на папиру на 362 листа и димензија је 33 x 23 cm, в. Бојовић 1992: 34.

но урађене. По рубу се налазе орнаменталне траке, а у угловима и на средини стилизована биљна орнаментика. Хрбат је са три ребра, насловом и равним линијама у златотиску.[59] Реч је о богослужбеној књизи која садржи васкршњу (недељну) службу у осам гласова, који се понављају у годишњем богослужбеном кругу.

Изузетно вредна књига ове збирке јесте штампани служабник српске редакције у штампарији Вићенца Вуковића у Венецији 1554. године.[60] Повез је картонски, пресвучен љубичастом кадифом. Овај служабник је највероватније део поменутих дарова које је Јован Обреновић добио од братства Светотројичког манастира из Пиве.[61] После смрти Божидара Вуковића, издавање књига је преузео његов син Вићенцо Вуковић, рођен око 1518. године, највероватније у Венецији. Иако још млад и неискусан у издавачким пословима, Вићенцо се удружио са Бартоломеом Августиновим да Скијом и у молби дужду тражио дозволу да „штампају српским језиком и словима“. Вићенцо је од 1546. па све до 1561. године, када је престао са радом, углавном „прештампавао“ старе књиге са „дрвореза из очеве заоставштине“.[62] Сама структура служабника поклапа се са оним Божидара Вуковића. Као свештеничка књига, служабник представља веома важну књигу за редовно вршење литургије. Такође примерци служабника из венецијанске штампарије веома су важни за проучавање историје српског богослужења. Поготову књиге из Венеције представљају значајније изворе за ову тематику и због тога је потребно да их српски литургичари и свештенослужитељи консултују приликом решавања литургичких недоумица, али и редактори будућих српских служабника.[63]

Веома значајна књига фонда која сведочи о живости литургијског живота у Чачку јесте и архијерејски чиновник одштампан 1798. године.[64] Врло је вероватно да је кнез Милош, који се помиње као дародавац, овај чиновник поклонио епископу Никифору Максимовићу (1831–1853), будући је реч о књизи која садржи богослужбена последовања намењена епископима. Чиновник је руске редакције, одштампан у Москви, повезан у картонске корице пресвучене бордо плишем. На средини предње корице аплициран је крст златотиском, а око крста се налази интарзија лозице. Уоште, када говоримо о архијерејском чиновнику као књизи, сматрамо да је вредна спомена чињеница да Рачани 1675. године преписују први класични архијерејски чиновник (он се данас чува у манастиру Савина под инвентарним бр. 7), тако да пре тога рукописа не можемо говорити о потпуном архијерејском литургијском поретку код Срба. Све до тада, епископи и свештеници у Пећкој патријаршији користе исти евхаристијски формулар, у коме се посебности архијерејске службе излажу у сведеном виду, кроз маргиналије или изложен поредак рукоположења свештеника и ђакона. Такве књиге су преписиване најпре са предложака који су настали пре богослужбене реформе патријарха Никона. У каснијем периоду се прешло на постниконовску редакцију, којој припада и ова књига.[65]

[59] Бојовић 1992: 34.

[60] Служабник је одштампан на папиру на 235 листова и димезија је 17 x 13 cm. Напомињемо да је књига у веома лошем стању и да је одвојена за конзервацију.

[61] Бојовић 1992: 31; Бојовић 2014: 49.

[62] Анђелковић 2019: 54.

[63] Историјско-богословску анализу српских штампаних служабника в. у: Хрвећанин 2017.

[64] Књига је одштампана на папиру на 183 листа и димензија је 26 x 18 cm, в. Бојовић 1992, 31.

[65] Више о архијерејском богослужењу у српском средњем веку в. у: Јаковљевић 2019: 235–242.

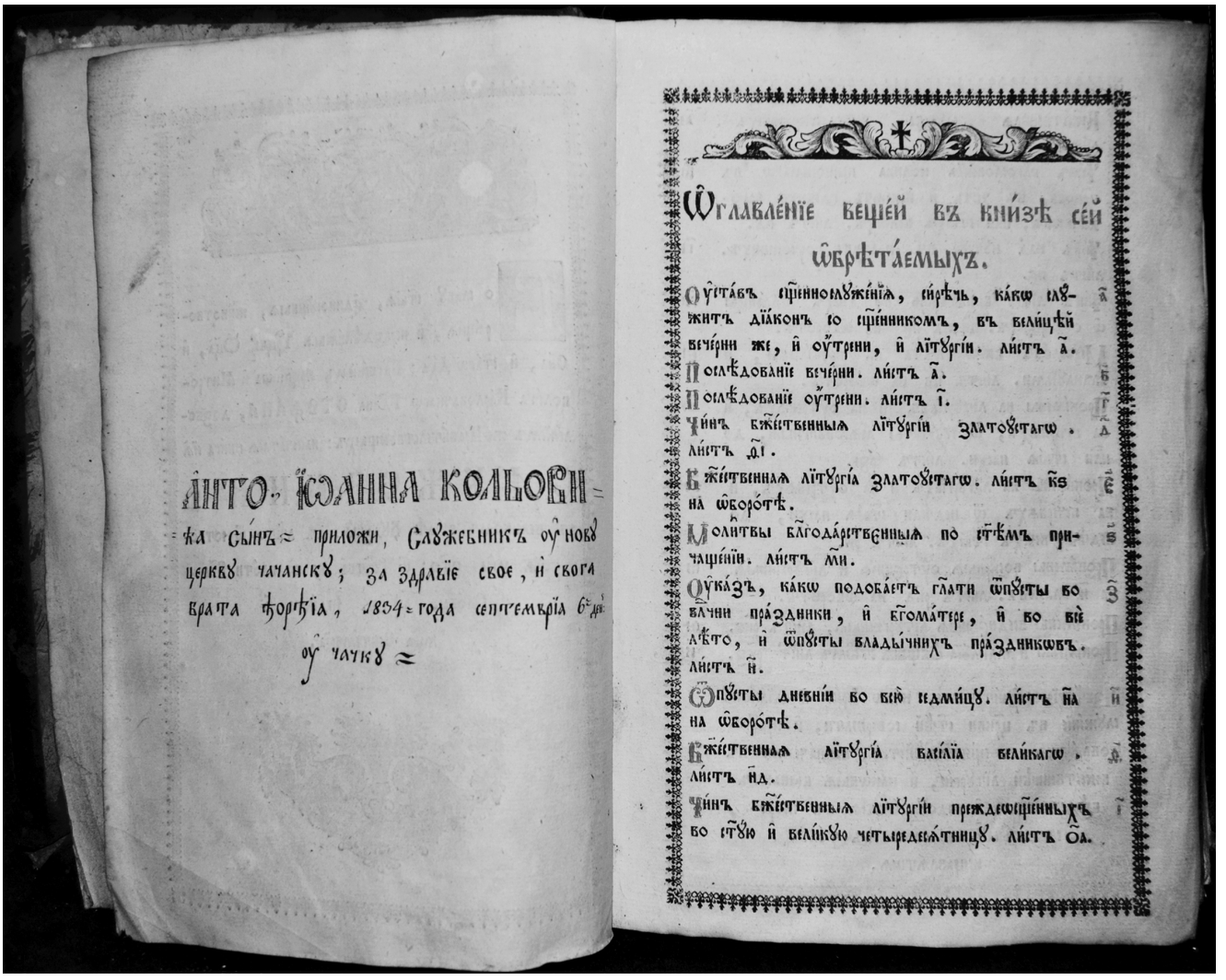

4. Служабник 1799, дар Анта Кољевића, л. 1а *4. 1799 Service-Book, gift of Ante Koljević, l. 1a*

Сматрамо да је незаобилазно да споменемо да чачанска црква поседује још једно штампано јеванђеље из 1798. године.[66] Вредност ове књиге наглашена је чињеницом да је њен дародавац господар Јован Обреновић, који је 1835. године приложио за покој душе своје супруге Круне. Ове податке сазнајемо из записа на самој књизи. Књига је иначе руске редакције и одштампана је у Москви. Повез се састоји од дрвених корица пресвучених бордо плишом са окованим угловима. На средини предње корице аплициран је лимени крст, а на задњој медаљон са изрезаним крстом и четири наслоњача.

О живости литургијског живота у Чачку и редовном служењу сведочи још један служабник из 1799. године (сл. 4). Повез је од тамносмеђе коже, а обе корице су идентичне. По рубу се налазе орнаменталне траке, а у угловима мали биљни мотиви. На горњој и доњој корици се налазе медаљони са представама светитеља. Хрбат је са четири ребра, насловом и орнаменталним тракама са цветним мотивом. Књига се данс чува у НМЧ. Има на л. 1а запис, из кога сазнајемо када је књига приложена и ко је дародавац: „Анто, Јоана Кољовића син приложи,

[66] Јеванђеље је одштампано на папиру на 244 листа и димензија је 19 x 15,2 cm. Запис на листу 2а гласи: „Сије евангелије приложи господар Јован Обреновић у чачанску цркву својој супруги Круни за споменъ 1835 года мсца априлија 3-г.“

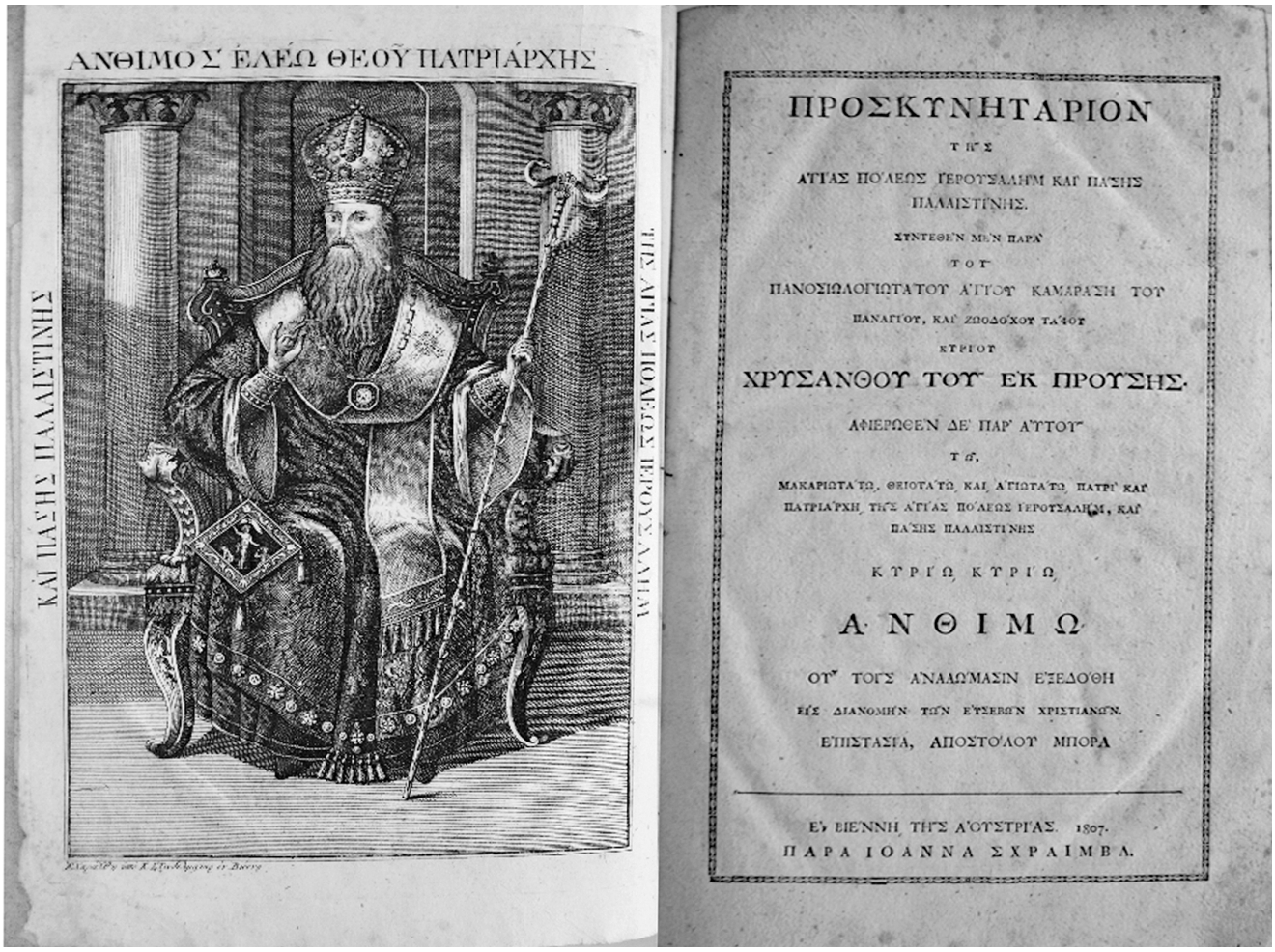

5. Проскинитарион, 1807 *5. Proskynetarion, 1807*

Служебник у нову цркву чачанску; за здравие свое и свога брата Ђорђија 1834=года септемврија 66. ден у Чачку.“[67]

Веома драгоцена књига која се чува у ризници цркве јесте и један псалтир. Књига је мешовите редакције, будући да садржи и рукописни и штампани део. Први део књиге је рукопис из 1766. године, који чине свега три листа, остатак је штампа.[68] На почетној страници је уписана година преписивања. Вероватно да су недостајала та три листа, које је неко дописао 1766. године да би је комплетирао и учинио спремном за богослужбени живот. Корице су од дрвета пресвучене смеђом кожом. Једва приметно, на предњој корици, утиснута је биљна орнаментика. На л. 1а налази се запис: „сию книгу глаголеми Ѱалтиръ повеза азь грѣшни именши пачевсѣхъ человѣкъ раб бжи николаи иоановичъ места белога полѧ прирецѣ лиму (нечитко) мсца т ка вновом пазароу.“

Следећу књигу смо већ помињали, реч је о проскинитариону из 1807. године одштампаном на грчком језику (сл. 5).[69] Проскинитариони су водичи за ходочаснике у Свету земљу. Они нуде податке о храмовима Свете земље, њиховим димензијама, положају, уз обиље детаља о изгледу унутрашњости. Ови водичи су били понекад илустровани представама храмова, уз њихове описе. Те илустрације представљају стилизоване приказе храмова насликане бојама у манирима минијатурног

[67] Књига је српске редакције, одштампана у Будиму на папиру на 151 листу и димензија је 30 x 20,5 cm. Чува се у НМЧ, в. Бојовић 1992: 38.

[68] Књига је урађена на папиру и димензија је 17,5 x 13 cm.

[69] Књига је грчке редакције, одштампана у Бечу на папиру на 104 листа и димензија је 33 x 22,5 cm.

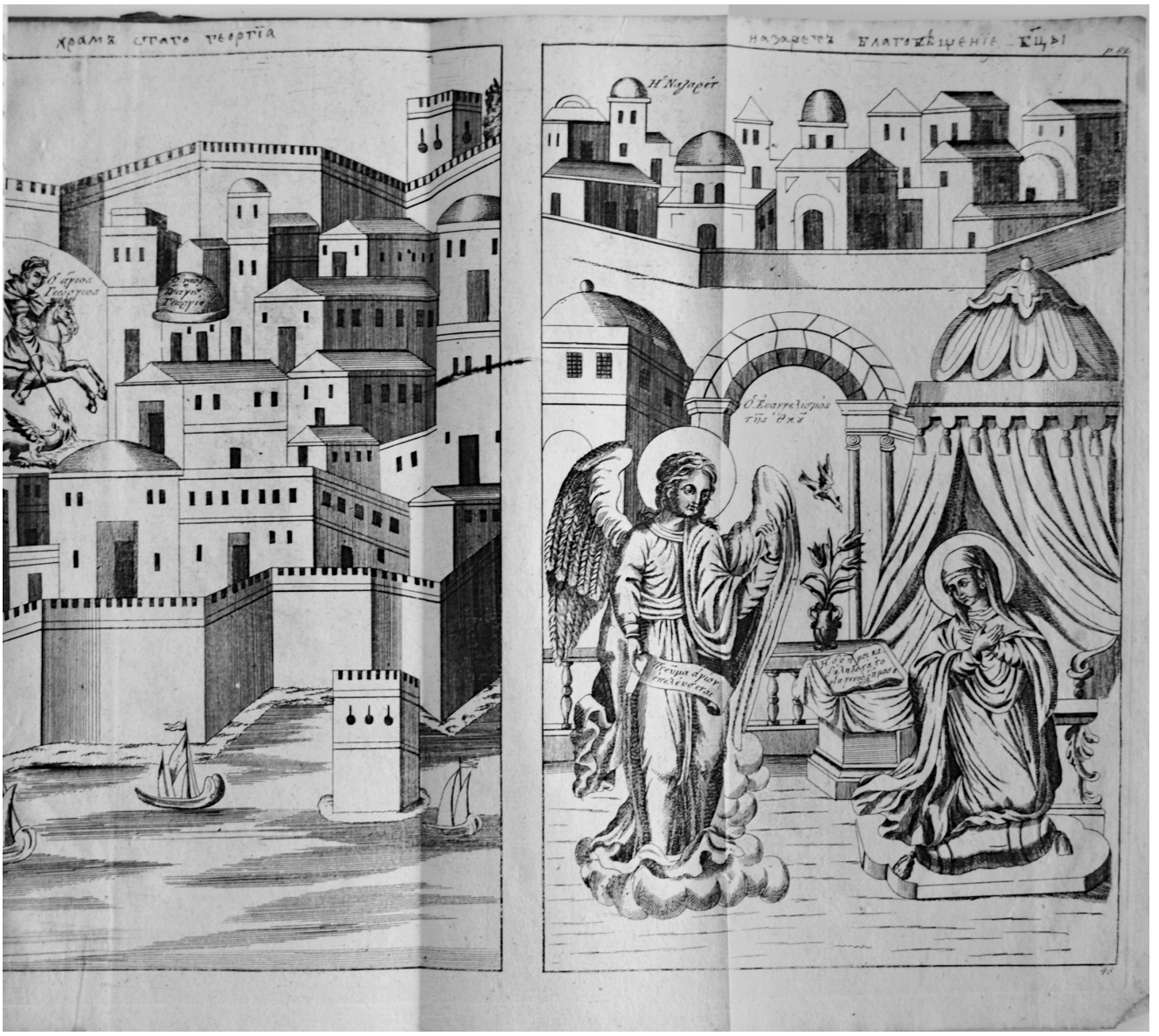

*6. Детаљ из проскинитариона: представа храма Светог Ђорђа (лево) и сцена Благовести, уз пратеће руком писане црквенословенске натписе**

*6. A detail of proskynetarion: depiction of the Church of Saint George (left) and the scene of the Annunciation, along with the accompanying hand-written inscriptions in Church Slavonic***

сликарства. У грчкој писаној традицији ова појава била је далеко богатија и чешћа него што се то догађало са српским рукописним водичима по Светој земљи. Иначе, код Грка се повремено јављају и штампани проскинитариони почев од XVIII века, па све до данас (Κουτλουσερρίφ 1758, Χρύσανθος εκ Προύσσης 1807, Προσκυνητάριον 2017).[70] На првој страници налази се наведени запис, који помиње „аџи Љубицу“ и „братучеда кнеза Милоша“. Како смо и навели у горњем тексту, нисмо сигурни која Љубица је у питању, пошто Љубица Обреновић није путовала у Свету земљу. Пратећи српскословенски записи у књизи изнад свих графичких представа светих места и догађаја говоре о непосредној улози ових књига – водича и интеракцији са српским ходочасницима из XIX века (сл. 6).

[70] Јовановић 2018: 161–171.

* *Аутор свих приложених фотографија је Вук Даутовић.*

** *The author of all enclosed photographs is Vuk Dautović.*

Ризница садржи још примерака јеванђеља. Једно од њих одштампано је 1841. године и реч је о књизи руске редакције из Москве.[71] Повез се састоји од дрвених корица пресвучених бордо плишом. На средини предње корице је медаљон од сребрног лима са рељефном представом Христовог васкрсења, а у угловима јеванђелисти са симболима. На полеђини корице је медаљон са рељефном представом Христовог распећа, четири херувима у угловима и осам наслоњача. Запис на л. 1а гласи: „Послао цар Никола сто комада црквених Књига у Сербиу на дар, од којих пошаље ово Јеванђелије у Цркву Чачанску за спомен Цару Николи 1846. лета. Ужички Епископ Никифор Максимовић.“

Још једно од бројних четворојеванђеља цркве у Чачку јесте примерак из 1864. године.[72] Корица је рестаурирана, од дрвета пресвученог бордо кожом. На предњој корици укуцана је изворна корица од сребра. На њој се, у средини поља, налази Господ Исус Христос изведен методом искуцавања. Око њега приказани су сунчеви зраци, а он је представљен у средини импровизованог медаљона осмоугаоног облика. У угловима оригиналне корице налазе се представе четворице јеванђелиста у импровизованим медаљонима. Орнаменти су геометријског облика, а око јеванђелиста налазе се цветни орнаменти. Ово је помињано јеванђеље из руске покретне цркве.[73]

Веома занимљива и ретка књига ове збирке јесте тзв. „Трилно-тоно пјеније“. Овај примерак потиче из прве половине XIX века. Реч је о рукописној књизи.[74] Корица је картонска, пресвучена кожом окер боје. На последњем листу наилазимо на потпис митрополита Петра Јовановића (1833–1859). Драгоцена је јер је претеча нотних записа. Књига је исписана црним и црвеним киноваром, а уместо грчких неума или европских нота, користе се посебни знаци – „трилице“ или „триле“. Овакве књиге су настале неку деценију пре Корнелијевог почетка бележења српског појања западноевропском нотацијом.[75]

У периоду XVIII и XIX века на нашим просторима у употреби су биле књиге које су преписиване у ранијем периоду, али и мноштво руских штампаних књига, које су обилно пристизале. Продор руске штампе утицао је и на смањење преписивачке делатности, а рускословенски је заменио српскословенски језик. Стварањем Кнежевине Србије и оснивањем државне штампарије, књиге су постале знатно приступачније. Током ратних година, поготово у оба устанка, посебан значај имао је откуп књига из руку османских војника који би током пљачки и паљења манастира задржавали књиге, које су потом продавали православним хришћанима. Цена књиге је била онолика колику је заплењивач одредио, што је често било више од првобитне цене.[76] Књижни фонд цркве Вазнесења Господњег у Чачку је, упркос веома тешкој историји и великом страдању, у значајној мери опстао. Слојевита структура књижног фонда се формирала укључивањем у фонд књига из манастира Свете Тројице у Пљевљима, затим манастира посвећеног празнику Благовести из села Штиткова, као и ризнице цркве Светог Ђорђа у Чачку. Заслуга што је неколико вредних књига заврши-

[71] Јеванђеље је одштампано на папиру на 384 листа и димензија је 37,2 x 24 cm.

[72] Књига је руске редакције, одштампана у Кијево-Печерској лаври на 308 листова и димензија је 18 x 11,5 cm.

[73] На последњој страни налази се запис: „Године 1876. – првог турског рата, један одред руских војника, пук са својим официрима дошао је из Русије да помогне српској војсци у рату против Турака. Овај руски пук имао је и своју пољску цркву од шатора и све што је било потребно за богослужење. Пољска руска црква била је постављена у порти с десне стране од ове наше цркве и у њој је служио руски војни свештеник док је руска војска бавила у Чачку. Црква је била посвећена вел. мученици Светој Варвари, а даровала је ову цркву Варвара Андриевна Белзсонова *за здравље Варваре* и *покој душе Јована*. По завршетку рата црква је остала и у њој се служило док је црква препокривана бакром. Затим је спакована и остављена на хору. После неколико година власт је затражила да се по реверсу све ствари цркве спакују и пошаљу у Београд. Тако је и учињено. Но од утвари задржато је ово Јеванђеље, кадионица, сребрни путир, дискос, копље, кашичица и икона Св. Вм. Варваре а уместо ових послате су старе утвари само да буду по броју на реверсу.“ Записао по причању проте Срете Ј. Михаиловића 15/28–IV–1936. свештеник Милов. А. Милутиновић.

[74] Ова књига певничког последовања урађена је на 110 листова и димензија је 24 x 19 cm.

[75] Миодраг 2014: 166–174.

[76] Радосављевић 2015: 175–179.

ло у ризници цркве у Чачку припада, пре свих, епископу Јоаникију Нешковићу. Поменути епископ је био сарадник Српског ученог друштва, за које је прикупљао књиге. Не мање важну улогу у очувању фонда имали су и чачански свештеници, од којих се посебно издваја прота Сретен Михаиловић. Вредна и слојевита структура сачуваних књига ипак сведочи о Чачку као седишту епископа и важном духовном центру, који нису мимиолазила најважнија културна и духовна дешавања.

Континуитет богослужења је одиграо значајну улогу у духовном животу и, уопште, опстанку српског православног народа. А континуитет богослужења омогућиле су богослужбене књиге, које представљају, с једне стране, непроцењиво културно благо српског народа, а с друге, изворе од прворазредног значаја.

Необјављени извори:

АЦЧ (Архив цркве чачанске), *Инвентар покретне и непокретне имовине храма Светог Вазнесења Господњег у Чачку и Српске православне цркве у Чачку*, 1977, грађа.

АЦЧ, *Књига приложника цркве чачанске*, грађа.

АЦЧ, *Реверс*, 1995, грађа.

Објављени извори:

Јаковљевић М. 1984, *Јован Кривача и Илија Кривачић, забелешке знатнијих догађаја (1853–1909)*, Изворник – грађа међуопштинског историјског архива 1, Чачак, 7–36.

Литература:

Алексић Ж. 1933, *Једна скромна и ретка прослава*, Преглед. Полуслужбени орган свештенства Жичке епархије 2–3, 51–53.

Бојовић Р. 1992, *Богородичина црква на Морави*, Чачак.

Бојовић Р. 2014, *Варош и храм – о ризници цркве Вазнесења Христовог у Чачку*, Светлост од светлости: хришћански сакрални предмети у музејима и збиркама Србије, Зборник са стручног скупа посвећеног јубилеју Миланског едикта 313–2013, ур. Ч. Јаничић и др., Београд, 45–55.

Бојовић Р. 2004, *Покушај оснивања бибилиотеке у Чачку 1909. године*, Глас библиотеке 11, Чачак, 59–64.

Вуковић С. 1996, *Српски јерарси*, Београд– Подгорица–Крагујевац.

Давидовић М. 2016, *Српски скриптоpији од XII до XVII века*, Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век), ур. Д. Оташевић, З. Ракић, И. Шпадијер, Београд, 49–68.

Даутовић В. 2020, *Уметност и литургијски ритуал: богослужбени предмети у српској визуелној култури 19. века*, докторска дисертација, Београд.

Дилпарић Д. 1987, *Рукописно четворојеванђеље манастира Свете Тројице код Пљеваља*, Зборник радова Народног музеја Чачак 17, 79–88.

Јаковљевић С. 2019, *Архијерејски чиновници и литургијари рачанских скриптора у литургијском животу Српске Цркве XVII века и прве половине XVIII века*, Београд–Врњци.

Јовановић Т. 2018, *Проскинитарион и српска путописна проза посвећена Светој земљи*“, Српска славистика: колективна монографија. Том 2, Књижевност, култура, фолклор. Питања славистике, Радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта, ур. Б. Сувајџић, П. Буњак, Д. Иванић, Београд, 161–171.

Кречковић Р. 1924, *Чачанска црква*, Весник Српске православне цркве XXIX, 571–576.

Лазић М. 2006, *Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд, 611–659.

Максимовић Ј. 1993, *Чачанско Четворојеванђеље из 1554. године*, Богородица Градачка у историји српског народа, ур. М. Вуловић, Чачак, 201–210.

Максимовић Ј. 1983, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд.

Максимовић Ј. 1972, *Моравска скулптура*, Моравска школа и њено доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 181–190.

Макуљевић Н. 2006, *Поклоничка путовања и приватни идентитет*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд, 807–837.

Миодраг П. 2014, *Триле у српском црквеном појању*, Београд – Сремски Карловци.

Новаковић С. 1875, *Два прилога к српским старинама*, Гласник Српског ученог друштва XLI, 353–361.

Пејић С. 2014, *Црква Светог Николе у Никољцу*, Београд.

Петковић С. 2008, *Света Тројица у Пљевљима*, Пљевља.

Радојковић Б. 1993, *Средњовековна звона Богородице Градачке*, Богородица Градачка у историји српског народа, ур. М. Вуловић, Чачак, 115–123.

Радосављевић Ј. Н. 2015, *Богослужбена књига, даривање и откуп у српским земљама, под османском влашћу (1788–1830)*, Српске студије 6, Београд, 163–180.

Радосављевић Н. 1997, *Ваљевска епископија по Извештенију из 1735*, Гласник Историјског архива Ваљево 31, 37–50.

Радосављевић Н. 1998, *Ваљевска епископија 1718–1739*, Гласник Историјског архива Ваљево 32, 9–34.

Рајић Д., Тимотијевић М. 2011, *Црква Светог Вазнесења Христовог у Чачку*, Чачак.

Ракић З. 2014, *Орнаментика Четворојеванђеља бр. 6 у Манастиру Хиландар и бр. 263 у Библиотеци Српске патријаршије*, Зборник Народног музеја у Београду XXI–2, 91–101.

Ранковић Д. 1965, *Овчарско-кабларско четворојеванђеље из збрике проф. Алексе Ивића*, Зборник за ликовне уметности 1, Нови Сад, 105–115.

Руварац Д. 1905, *Митрополија београдска око 1735. године*, Споменик Српске краљевске академије XLII, други разред, 174–197.

Суботин-Голубовић Т. 2016, *Литургијски рукописи*, Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век), ур. Д. Оташевић, З. Ракић, И. Шпадијер, Београд, 89–108.

Тимотијевић М. 1989, *Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку – прилог истраживању ефемерног спектакла*, Манастир Шишатовац, ур. Д. Давидов, Београд, 341–366.

Хрвећанин Р. 2017, *Историјско-богословска анализа српских штампаних литургијара из XVI века*, Београд–Врњци.

Slobodan S. Jakovljević

RARE LITURGICAL BOOKS AND MANUSCRIPTS FUND FROM THE TREASURY OF THE CATHEDRAL CHURCH OF THE ASCENSION OF OUR LORD IN ČAČAK

Despite the very difficult fate that befell [the Church of] the Mother of God Gradačka when upon the arrival of the Ottomans the medieval monastery was devastated and the treasury was looted, the historical circumstances made it re-take the position it deserves. All the valuable books that were the subject of our attention are related to the consecration of the church and its return to that status (since it was converted into a mosque twice) on 6 September 1834. The donors were primarily the Obrenović's: Miloš and Jovan, then respectable residents of Čačak, as well as the hierarchy, bishops, priests and priests' widows. The structure of the book fund was formed thanks to the fact that Čačak was the seat of the bishop during most of the 19th century and the beginning of the 20th century, as well as thanks to the circumstance that the city was administered by Gospodar Jovan Obrenović. The stratification of the book collection was achieved by including gifts from the Monastery of the Holy Trinity in Pljevlja, then from a church dedicated to the Feast of the Annunciation in the village of Štitkovo, as well as the treasury of the Church of St George in Čačak into the fund. Because of the poor storage conditions, valuable items and books from the church in Čačak were transferred to the newly consecrated church in 1834. The credit for the books from Štitikovo ending in Čačak belongs to Bishop Joanikije Nešković.

In terms of their significance, among the preserved books of the Church of the Ascension of Our Lord, three handwritten tetraevangelions from the 16th century stand out. One of them is almost unknown to the scientific public and has only been partially covered here. A very important book is a Service-Book from 1554 that originates from a Venetian printing shop of Vicenzo Vuković, a son of famous Božidar Vuković. Printed books from Russia constitute a very significant part of the fund. We would like to single out an Archihiereus Service-Book from the 18th century, as well as a Tetraevangelion from 1864, a part of the inventory of the Russian military church that used to exist in Čačak. The scientific public is also unfamiliar with an extremely rare handwritten Octoechos from the middle of the 19th century, which is a monument of the ecclesiastic chanting with the help of trills, as it used to be sung before the appearance of musical scores. This paper provides a complete insight into the book fund of the church in Čačak, its palaeographic and visual features, as well as the liturgical functions and their role in ecclesiastic life.